

М. ТЯГЛИЙ

Окупаційна політика та доля ромів України.

1941–1944 рр.

Роми СРСР та окупованої України в роки війни: дискусії в історіографії

Незважаючи на те, що від часів Другої світової війни минуло майже 70 років, доля ромського населення на окупованих теренах України, як і взагалі на окупованих нацистами територіях, вивчена вкрай недостатньо¹. При порівнянні існуючих підходів виявляються розбіжності з концептуального питання про те, чи був Пораймос (термін, запроваджений деякими істориками для позначення переслідувань ромів у роки нацистського панування²) феноменом, який можна порівняти з Голокостом (нацистською політикою тотального винищення євреїв). Чи було знищення ромів тотальним, ідеологічно обумовленим (що здійснювалося на основі расистської ідеології) і таким, що виконувалося повсюдно відповідно до заздалегідь ухваленого наміру й оформленого потім плану, з використанням мобілізованих для цього технічних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів, що працювали для досягнення однієї мети? Чи є роми жертвами геноциду? Позитивну відповідь у своїх роботах дають дослідники С. Мілтон³, Я. Генкок⁴, Б. і Дж. Лутц⁵. На протилежному полюсі — позиція, викладена у працях істориків І. Бауера⁶, М. Циммерманна⁷, Г. Леві⁸, Г. Маргаліта⁹: антиромська політика нацистів мала дещо інший характер, ніж антиєврейська — тобто, не мала яскраво вираженого расово-ідеологічного підґрунтя, не була реалізацією прийнятого щодо всіх ромів єдиного плану, не набула рис універсальності, не мала на меті повсюдного тотального знищення ромів, а відомі випадки масових убивств стали результатом збігу конкретних обставин, які під впливом ситуації “на місцях” на фоні бруталної атмосфери воєнного часу у поєднанні з ідеологічним ставленням до ромів як до “расово неповноцінних” призвели до загибелі окремих громад. Тому вважати ромів також жертвами Голокосту, на думку згаданих дослідників, некоректно.

У Німеччині ромське питання нацистською владою розглядалося як питання переважно расове (у псевдонаукових дослідженнях Інституту расової гігієни, висновки якого використовувалися чиновниками з РСГА), хоча чинник “соціальної влаштованості” також міг відігравати певну роль; тут щодо ромів протягом 1933—1942 рр. чинилися спроби розробити систему ідентифікації, що враховувала неоднорідність цієї етнічної групи (були відомі підгрупи: сінті, лаллері, роми, калдерари, ловари, балканські роми та ін.¹⁰). Кожна з названих підгруп посідала своє місце в расовій ієрархії і щодо кожної передбачалися відповідні заходи (стерилізація, концтабір і примусова праця, депортація тощо). Дана система співвідносилася з іншою, заснова-

ною на біологічних критеріях, відповідно до якої виокремлювалися “чисті роми”, “змішані роми” з “переважанням арійської крові” або з “переважанням циганської крові”. Ухваленню та здійсненню єдиного плану розв’язання “циганського питання” перешкоджало те, що система расово-біологічної класифікації так і не була остаточно розроблена і впроваджена в бюрократичний апарат, що вважав за краще на місцевому рівні використовувати менш деталізовані принципи ідентифікації ромів. До кінця 1942 р. ця програма наштовхувалася на деяку протидію з боку райхсфюрера СС Гімmlера, який вважав, що деякі ромські групи є нащадками арійців і тому мав намір зберегти ці групи для вивчення расових питань¹¹.

Відтворити комплексну картину нацистської політики стосовно ромів вважає також і те, що принципи, які визначали ставлення окупантів до ромів на території СРСР, зокрема України, були іншими, ніж ті, якими керувалися у III Райху. Тут управління займалися інші організації; вплив на остаточні рішення мала й місцева влада. Відповідно і погляди на ромську проблему, і методи тут практикувалися інші¹². Заходи в “циганському питанні” розрізнялися залежно від домінуючих повноважень тієї або іншої гілки окупаційної влади: цивільних органів, есесівської адміністрації або Вермахту. Критерії для вирішення “циганської проблеми” черпалися не з детально розроблених інститутом Ріттера расово-біологічних концепцій. У реалізації “циганської політики” на окупованій території України були задіяні кілька гілок німецької адміністрації, кожна з яких керувалася власними потребами та інтересами. Найбільш активними були дві айнзатцгрупи — “С” та “D” — поліції безпеки і СД, що рухалися вслід за групами армій Вермахту вглиб радянської території. Окрім них, у цій політиці брав участь також стаціонарний апарат головнокомандувачів СС і поліції. Свій “внесок” у знищення ромських громад зробили і підрозділи Вермахту, польової жандармерії. Цивільна адміністрація райхскомісаріату “Україна” також не залишалася осторонь. Одночасний вплив багатьох чинників та ініціатив різних рівнів робили “циганську” політику непослідовною і суперечливою. У зв’язку з цим виникає низка питань, зокрема такі: на підставі яких наказів і інструкцій діяли органи окупаційної влади? Чи видавалися керівництвом СС, РСГА, ОКВ й інших центральних структур Райху які-небудь розпорядження щодо ставлення до ромів, подібні до тих, які до серпня 1941 р. були віддані про тотальне знищення євреїв СРСР?

Підходи Вермахту і СС до “циганського питання”

В ході Нюрнберзького процесу і потім окремого процесу у справі айнзатцгруп колишній командир айнзатцгрупи “D” О. Олендорф заявив, що в травні—червні 1941 р. в Претцше під час формування айнзатцгруп їхні командири отримали від райхсфюрера СС Гімmlера і начальника РСГА Гайдріха через керівників відділів РСГА Штрекенбаха і Мюллера усні вказівки захищати тиллові райони армії і для цього вбивати євреїв, ромів, партійних

функціонерів, активних рядових комуністів і всіх інших, хто становив загрозу безпеці¹³. На підставі цього свідчення дослідники тривалий час робили висновок, що ще до вступу на радянську територію завдання винищувати ромів, як і євреїв, вже було отримано айнзатцгрупами¹⁴. Проте сьогодні більшість учених ставить під сумнів факт існування такого розпорядження, вважаючи це повідомлення Олендорфа ненадійним джерелом¹⁵. Письмові розпорядження керівництва РСГА, в якому визначалися ті категорії населення, що підлягали знищенню, наказів про вбивство ромів не містять¹⁶. У спеціальній інструкції айнзатцгрупам про те, як необхідно складати щомісячні звіти про тих, хто підлягав “спеціальному ставленню”, роми названі не були¹⁷.

Впродовж окремого процесу у справі айнзатцгруп Олендорфу було поставлено питання про накази, інструкції і розпорядження щодо ромів. Олендорф свідчив:

“... Питання. На якій підставі ви вбивали циган — просто за те, що вони цигани? Чому вони представляли загрозу безпеці Вермахту?

Відповідь. Так само, як і євреї.

П. За принципом крові?

В. Тут я можу послатися на власні пізнання в європейській історії: євреї завжди в ході воєн постійно шпигували для обох воюючих сторін.

П. Я запитав про циган, а не про євреїв. Я хочу запитати: на якій підставі ви вирішили, що будь-який циган в Росії має бути знищений — через його небезпеку для німецької армії?

В. Між циганами і євреями не було різниці. В той же час для євреїв існував такий наказ. І я вже пояснив, що з європейської історії відомо, що євреї під час воєн постійно шпигували для обох сторін...

П. Ви можете привести нам приклад подібної діяльності груп циган на користь Росії в останній війні?

В. Тільки те, що можна сказати щодо євреїв — що вони активно брали участь в партизанській боротьбі.

П. Ви самі можете навести приклад того, як цигани займалися шпигунством або як-небудь саботували німецькі військові дії?

В. Я якраз це і намагався сказати... Наприклад, в районі Кримської яйли була виявлена така активність циган...

П. Як приклад того, коли цигани були включені до кола тих, що підлягали знищенню, чи можете ви назвати об'єктивну причину для їх знищення?

В. В Росії я знаю тільки, як циганську проблему було вирішено в Сімферополі. Про інші акції проти циган не знаю, за винятком сімферопольської...”¹⁸

Олендорф не послався на будь-які накази і розпорядження керівництва щодо ромів або на інші підстави раціонального характеру для їхнього винищення — натомість він розмірковував про їхні нібито шпигунські схильності та відсутність у цьому відмінностей між ромами і євреями. Коли б такий наказ про ромів існував, то Олендорф, який будував свій захист на твердженні про вико-

нання “наказу фюрера”, неодмінно назвав би його. Проте, кажучи про ромів, Олендорф і циганам, і євреям приписує властивості “асоціальних елементів” і наполягає на ідентичності причин для усунення обох груп.

Айнзатцгрупи мали право “в рамках завдань, що стояли перед ними, під свою відповідальність здійснювати репресивні заходи щодо цивільного населення”¹⁹. Це означало, що в кожній конкретній ситуації, в кожному окремому регіоні командувач айнзатцгрупи міг на свій розсуд визначати ті категорії, які становили потенційну “загрозу” Вермахту. Одним з істотних чинників, що визначали ставлення до ромів, була переконаність окупантів в їхній “шпигунській” діяльності та підтримці ними партизан, і, таким чином, ставлення до них як до групи, що загрожувала безпеці фронту і тилу в областях. 25 серпня 1942 р. начальник армійської польової поліції відзначав: “Циганські банди несуть серйозну загрозу встановленню миру і ладу на даній території. Вони бродять по сільській місцевості і допомагають партизанам, забезпечуючи їх продовольством, зброєю тощо. Якщо покарати частку підозрюваних у зв’язку з партизанами циган або навіть тих, чию провину доведено, останні ставитимуться до німецьких військ ще більш ворожо і почнуть допомагати партизанам ще інтенсивніше. Необхідно нещадно і безжально нищити ці групи”²⁰.

У зоні військового управління і діяльності айнзатцгруп поліції безпеки і СД диференціація ромів на кочових і осілих та відмінності в ставленні до перших і других, судячи з наявних джерел, існували далеко не завжди. Знищення ромів тут здійснювалося швидкими темпами.

Цивільна адміністрація та “циганське питання”

Одним з підходів, якими керувалися представники окупаційної адміністрації на зайнятих радянських землях, був поділ ромів на кочових та осілих, “асоціальних” і “соціально благополучних”. Він виявився, зокрема, у діяльності райхскомісара “Остланду” Г. Лозе. Восени 1941 р. він звернув увагу Гімmlера на проблему, яку створюють кочові роми в райхскомісаріаті внаслідок їхньої непридатності до праці і поширення ними хвороб. 4 грудня 1941 р. Лозе віддав таке розпорядження:

“Цигани, кочуючи по всій країні, становлять подвійну небезпеку:

1. Вони розносять хвороби, особливо тиф.
2. Вони є нестійкими елементами, яких неможливо залучити до продуктивної праці.

Вони також заподіюють шкоду німцям, оскільки надають відомості противникам. Таким чином, я доходжу висновку, що до них необхідно ставитися так само, як і до євреїв”²¹.

Розпорядження Лозе було вміщено на бланку відділу охорони здоров’я і народного добробуту райхскомісаріату “Остланд”, проте підготовлено воно було за ініціативи командира поліції охорони порядку в країнах Балтії Б. Єдіке. Єдіке, у свою чергу, підпорядковувався головнокомандувачу СС і

поліції в “Остланді”, на той час Ф. Єкельну. 12 січня 1942 р. Єдіке розповсюдив указ Лозе і зауважив, щоб “в кожному випадку проводився відповідний розгляд”.

Питання про критерії для проведення “циганської політики” обговорювалося в Міністерстві східних окупованих територій. 11 червня 1942 р. О. Бройтігам інформував керівництво райхскомісаріату “Остланд”, що у Міністерстві планують виробити політику для ромів на сході. Для цього він запитував владу “Остланда” про те, який статус там мають роми. “Зокрема, я цікавлюся, чи повинні, на вашу думку, цигани піддаватися такому ж ставленню, як євреї. Також необхідна інформація про те, який спосіб життя циган, чи є вони осілими або кочовими, які їхні заняття, і наскільки багато серед них змішаних ромів”. Такий самий запит був відправлений до райхскомісаріату “Україна”. 2 липня 1942 р. з райхскомісаріату “Остланд” до Берліна була відправлена відповідь. У ній як підстава для “циганської політики” наводилася ухвала Лозе від 4 грудня 1941 р. і вказувалося, що роми, які залишилися, становлять загрозу для регіону. Таким чином готувалося підґрунтя до того, щоб і до осілих ромів застосувати ті ж заходи, що і до євреїв. У липні 1942 р. в Східному міністерстві був підготовлений проект розпорядження під назвою “Поводження з циганами на східних окупованих територіях”, відповідно до якого передбачалося надалі “не робити різниці між кочовими і осілими циганами. Змішані цигани в основному повинні отримати той самий статус, що і євреї, особливо якщо вони живуть як цигани і не є соціально влаштованими”. Визначити ромську приналежність слід було за такими ознаками: самовизначення, відгуки інших членів групи, спосіб життя і соціальні обставини. У певних випадках не виключалися генеалогічні пошуки. На думку дослідника М. Циммерманна, широта та неоднозначна визначеність цих критеріїв відображала прагнення цивільної адміністрації позбутися в перспективі всіх ромів у зоні свого контролю²².

З невідомих причин робота над цією ухвалою тривала до травня 1943 р. Але наступний варіант пропонував інше вирішення проблеми і замість ліквідації всіх ромів передбачав урахування відмінностей між кочовими та осілими та “виселення їх в особливі табори, де над ними здійснюватиметься нагляд. Ставлення до циган мусить відрізнитися від ставлення до євреїв. З покручами слід поводитися як з чистокровними циганами, особливо якщо вони живуть як цигани і не є соціально влаштованими”. Виконання цієї ухвали й особливе визначення, кого слід вважати ромами, покладалося на генеральних комісарів, а проведення необхідних заходів доручалося начальникам поліції безпеки і СД. На думку Г. Леві, зміна ставлення до ромів була обумовлена тим, що Східне міністерство і його керівник А. Розенберг зокрема намагалися додержуватися лінії політики Райху щодо ромів, яку проводив Гімmlер і відповідно до якої частину ромів Німеччини, яких вважали кочовими та “соціально небезпечними”, було відправлено до Аушвіца, у той час як осілі роми вважалися корисними та мали бути використані у таборах праці²³.

19 жовтня 1943 р. начальник поліції безпеки і СД “Остланда” повідомив райхскомісара, що Імперське управління кримінальної поліції поінформувало його про плани Гімmlера стосовно ромів. Осілі роми і особи змішаної ромської крові підлягали такому ж ставленню, як і інші жителі окупованої території. А кочові роми і покручі зараховувалися до тієї ж категорії, що і євреї, і підлягали відправленню в концтабори. Ці принципи, мовилося в листі, будуть втілені і в найближчій ухвалі Східного міністерства. Така ухвала з’явилася 15 листопада 1943 р. і була відтворена в указі райхскомісара “Остланда” Г. Лозе:

“1. Осілих циган і змішаних циган слід розглядати як [інших] жителів країни.

2. Кочові цигани і цигани наполовину на тих самих підставах, що і євреї, мають бути відправлені до концентраційних таборів.

У випадках сумнівів щодо ромської національності рішення ухвалюють командири поліції”²⁴.

На думку Г. Леві, дана ухвала ніяк не змінювала ситуацію, а лише формально легітимізувала ту політику, яка і так фактично проводилася в райхскомісаріаті “Остланд” задовго до появи ухвали: кочових ромів розстрілювали в міру виявлення, тоді як осілі мали шанс вижити. Треба додати, що аналогічна документація з приводу обговорення принципів ставлення до ромів у райхскомісаріаті “Україна” донині залишається невивченою; джерела з цього питання ще не введені до наукового обігу, а позиція функціонерів відома лише на окремих рівнях системи цивільного управління та небагатьох генеральних округах і гебітах (див. нижче).

* * *

За даними довоєнного перепису населення СРСР, в країні у 1939 р. проживали 88 200 ромів, в УРСР — 10 443 (0,03 % від загальної кількості населення)²⁵. Як вважає О. Круглов, враховуючи кількість ромів у Криму (2064 за переписом 1939 р.), а також декілька тисяч ромів у Західній Україні, яку було включено до складу СРСР в 1939—1940 р., загальна кількість ромів в Україні (без Закарпатської області, що входила до складу Угорщини в 1939—1944 рр.) до середини 1941 р. навряд чи перевищувала 20 тис. осіб²⁶. Та оскільки частина ромів вела кочовий спосіб життя (що ускладнювало процес перепису), а також враховуючи те, що під час проведення перепису частина ромів намагалася репрезентувати себе як представників оточуючих етносів, ця кількість могла бути більшою.

Як зазначалося, в зв’язку з відсутністю інструкцій центральних органів поліції та СС та розмаїттям локальних обставин, що супроводжували окупаційну політику “на місцях”, розв’язання “циганського питання” в різних зонах окупованої України мало свої особливості. Оскільки територію сучасної України було поділено на кілька окупаційних зон з переважанням повноважень тієї чи іншої гілки влади: зона під управлінням воєнної адміністрації

(Лівобережна Україна), цивільної адміністрації (райхскомісаріат “Україна”), зона під управлінням румунської влади (“Трансністрія”) та дистрикт “Галичина” (Східна Галичина, яку було включено до Генерального губернаторства), — видається доцільним розглянути окупаційну політику щодо ромів у межах сучасних областей України, згрупованих у межах вищеназваних окупаційних зон. Запропонований нижче опис історичних подій становить спробу зібрати всі відомі з наявних джерел та літератури випадки проявів нацистської політики щодо ромів на теренах України, тим самим створивши певне фактографічне підґрунтя для аналізу тих аспектів теми, що потребують подальшого дослідження.

Зона воєнної адміністрації

Чернігівська область. Ще 13 вересня 1941 р. зондеркомандою 4а дорогою з Варви до Дедеріва був розстріляний ромський табір з 32 осіб нібито за те, що у возі була знайдена німецька амуніція. Як зазначалося у звіті айнзатцгрупи “С”, “оскільки банда не мала документів і нічого не могла пояснити про походження цих речей, її було страчено”²⁷. 30 травня 1942 р. за наказом начальника районної жандармерії були заарештовані осілі роми колгоспу ім. Сталіна Чернігівської області. Вони були перевезені в с. Батурин. Було страчено 11 осіб. Двоє ромів і ромка на прізвище Бичок із с. Рябухи Дмитрівського району Чернігівської області, які займалися сільськогосподарською працею, були вивезені до м. Бахмач 24 жовтня 1942 р. і там розстріляні²⁸.

Однією з найбільш задокументованих була розправа над ромським населенням, проведена в Чернігові. 10 липня 1942 р. вийшло оголошення українською та російською мовами за підписом начальника поліції безпеки, згідно з яким ромам наказували зібратися “для переселення на нові місця проживання”. Тим, хто не виконає розпорядження, загрожувала “сувора кара”. Роми з’їжджалися до Чернігова з навколишніх міст, сіл і хуторів. Тут їм давали усні пояснення, що на них чекає переселення до Сербії. Гроші і коштовності наказували брати з собою. У серпні ромів, які зібралися в місті, перевезли до міської в’язниці, звідки протягом декількох днів їх партіями вивозили на розстріл в Подусовський ліс²⁹. За різними даними, 30 вересня було розстріляно від кількох сотень до двох тисяч осіб³⁰.

У вересні 1942 р. пошук і знищення ромів було поновлено, тепер на розстріл їх вивозили в ліс біля Павлівки. За свідченнями, перед вивезенням на страту заарештовані напівроздягнені і босі роми утримувалися в 26 камерах в’язниці. Вранці 30 вересня їх по черзі вигнали на двір, посадили на вантажівки і відвезли на розстріл. Після знищення основної маси ромів не припинялися пошуки тих, хто вцілів і переховувався. З Тихонівської сільради Корюківського району Чернігівської області 20 грудня 1942 р. до Чернігова на розстріл було вивезено четверо ромів Панченків — жінку, дівчину і двох дітей. У с. Ковчин під Черніговом також були виявлені і затримані 14 ромів.

Вони були вивезені до Чернігова і в 1943 р. розстріляні. У с. Журавки Варвинського району були схоплені, вивезені до м. Прилук і там 25 вересня 1942 р. страчені сім ромів³¹.

Окрім офіційних документів, світло на подробиці нацистської антиромської політики допомагають пролити усні свідчення. Влітку 1942 р. нацисти виявили ромську стоянку в районі Чернігова. У таборі цього дня святкували весілля. Чоловікам наказали копати могилу, а наречених повели в місто. Там їм проткнули наскрізь щоки залізним штирем з різьбою на кінцях. По сторонах закрутили гайки, і якийсь час водили наречених вулицями на мотузці. Потім розстріляли всіх ромів. Загинули 18 сімей³².

У 1943 р. масові страти ромів тривали: за документами НДК, 6 січня 1943 р. у Новгород-Сіверському було розстріляно 387 осіб; 26 лютого 1943 р. у с. Горбово Новгород-Сіверського району — 40 ромів; у травні 1942 — березні 1943 р. невеликі групи ромів були вбиті у різних населених пунктах області³³.

Донецька область. За документами НДК, в Артемівську наприкінці лютого 1942 р. слідом за євреями було знищено також ромське населення. Розстріл виконано зондеркомандою 4б, страчено щонайменше кілька десятків ромів³⁴. Страту було здійснено в печерах алебастрового кар'єру. Протягом декількох місяців після страти тривали пошуки тих, хто вцілів, та ромів, які перебували в змішаних шлюбах³⁵. Наприклад, за доносом від 13 квітня 1942 р. був заарештований ром Іван Федорович Корякін, який проживав у шлюбі з україночкою та мав шістьох дітей³⁶.

НДК Сталінської області дійшла висновку, що в м. Маріуполь така ж доля (як і та, що спіткала єврейське населення міста в жовтні 1941 р., яке було розстріляно німцями) була і в ромського населення міста³⁷. Загинуло щонайменше 40 ромів внаслідок розстрілу, який був вчинений зондеркомандою 10а³⁸.

Харківська область. Карателі знищили ромську громаду Харкова. Масові розстріли проводилися в Харківському лісопарку і в Дробницькому Ярі. Найчастіше облави проводилися на кінному ринку в Харкові і в районі селища Орджонікідзе.

У Харківській області роми, які їхали через місто Балаклея, були схоплені німецькими окупантами і страчені. Дата і виконавці злочину залишаються невідомими³⁹. Було вбито близько 50 осіб⁴⁰.

Сумська область. В середині 1942 р. в Сумах були розстріляні близько 30 ромів⁴¹. 7 січня 1943 р. в с. Ленінське Кролевецького району поліцейські заарештували декілька сімей місцевих ромів на прізвище Прокота, Москаленко і Пінчук (відомі імена 31 людини), а також 15 ромів з іншої місцевості. Вони були розстріляні 9—10 січня⁴².

Запорізька область. За даними НДК, з жовтня 1941 р. до лютого 1942 р. розстріли ромів були здійснені принаймні у шести населених пунктах. У смт. Михайлівка 5 жовтня було вбито 48 осіб, у смт. Пришиб 21 жовтня — 60 осіб, у м. Молочанськ (тоді Гальбштадт) 15 грудня команда

(Bereichskommando) 31 зі складу айнзатцгрупи Halbstadt розстріляла 81 рома; у м. Гуляйполе айнзатцкоманда 12 у січні — 17 ромів, у м. Мелітополь у січні 1942 р. зондеркомандою 10а вбито близько 100 ромів, у м. Пологи у лютому айнзатцкомандою 12 — 300 ромів⁴³.

Зона цивільної адміністрації

Миколаївська область. Перші страти ромського населення області почали здійснюватися службовцями айнзатцгрупи D, яка просувалася на схід у тилу 11-ї армії. У вересні—жовтні 1941 р. вони провели дві страти ромів у Миколаєві та околицях: в першому випадку було вбито від 100 до 150 осіб, включаючи жінок та дітей, у другому кількість страчених невідома⁴⁴. У січні 1942 р. близько 200 ромів були розстріляні у Миколаєві⁴⁵. Декілька ромських сімей разом з єврейськими (всього 120 родин) було вбито в колишній німецькій колонії Штейнберг у Варваровському районі. Їх використовували на примусових роботах, а потім розстрілювали або забивали на смерть камінням.

Херсонська область. За даними НДК, у Херсоні у березні 1942 р. було вбито 70 ромських жінок і дітей. У травні 1942 р. ромам наказали зібратися для від'їзду “на батьківщину” до Румунії. Коли роми зібралися (в кількості 300 осіб), вони були розстріляні біля міської в'язниці, а їхні трупи звалені в ями в районі валів⁴⁶. Влітку 1943 р. було вбито ще 50 ромів⁴⁷. За додатковими даними, ще один масовий розстріл ромів був здійснений біля могильника худоби: знищений там табір складався зі 150 осіб.

Знищення ромів здійснювалося також в околицях Херсона. За документами НДК, 6 травня 1942 р. були убиті роми в с. Сиваші Сиваського району Херсонської області. Загинули 26 ромів (2 чоловіки, 12 жінок, 12 дітей). Перед розстрілом роми були замкнені в сараї. Їм було оголошено, що їх перевезуть до Бессарабії. 15 травня в с. Павлівка недалеко від Сивашів також було вбито 14 осіб, їхні імена відомі. За свідченнями очевидців, екзекуцію здійснила та ж команда, що і в Сивашах, ромам також говорили про переселення. У с. Бехтера Голопристанського району 13 травня 1942 р. було заарештовано 18 ромів, яких вивезли на вантажівці і розстріляли неподалік⁴⁸. У 1942 р. були також розстріляні 16 ромів у с. Берислав, а 10 серпня 1942 р. — група ромів у с. Старосолдатське Баштанківського району⁴⁹.

Дніпропетровська область. М. Бессонов наводить історії про винищення нацистами табору біля м. Нікополь. Німці підігнали до протитанкового рову “колону критих та відкритих ромських візків”. Коли жертви зрозуміли, що на них чекає, один з ромів розвернув бричку та погнав коней через поле. Німці не могли переслідувати його, оскільки їхня техніка була неспроможна пройти по ріллі. Віз зник за пагорбом. Ті ромські родини, які залишилися, були розстріляні⁵⁰. У Покровському районі наприкінці 1942 р. жандармерією та допоміжною поліцією було проведено облаву, внаслідок чого були заарештовані та вбиті 40 ромів⁵¹.

Кіровоградська область. Перше вбивство ромів у області було вчинено у Новоукраїнці штабом айнзатцгрупи С, коли серед інших вони на початку вересня 1941 р. стратили “6 асоціальних елементів (циган)”⁵². На думку О. Круглова, систематичне знищення ромів почалося тут у 1942 р., коли у зернорадгоспі ім. Леніна (Новоукраїнський район) були розстріляні 72 рома. Влітку 1942 р. було вбито 27 осілих ромів-колгоспників у с. Яничі (Чигиринський район)⁵³. В самому Кіровограді, згідно з висновками слідчої групи УНКВС по Кіровоградській області, було встановлено, що в місті “розстріляно і замучено, за далеко не повними даними, близько шести тисяч душ єврейського населення і більше тисячі душ циган”⁵⁴.

Полтавська область. Восени 1941 р. під час облави на “небажаних елементів” в Полтаві було затримано і потім зліквідовано групу ромів. Таку саму облаву було проведено в с. Чутово — затриманих ромів вивезли на вантажівках на околицю, розстріляли і засипали тіла в рові. 18 травня 1942 р. у Пирятині були розстріляні 25 ромських та єврейських родин (загалом 163 особи)⁵⁵. У місті Зіньків у 1942 р. був знищений табір з 61 особи — чоловіків, жінок, дітей. Коли карателі засипали яму, деякі люди були ще живі. Дата розстрілу залишається невідомою⁵⁶. У лютому 1943 р. було вбито 25 ромів у Кобеляках, у квітні 1943 р. — близько 250 ромів в Лубнах⁵⁷. О. Вакуленко, учень школи с. Вільшанка Лубенського району, в жнива 1943 р. пас коней. Він бачив, як приїхало декілька машин, навантажених ромами та іншими особами. “Як завжди, за ними їхала легкова машина. Почалася дика розправа. Люди кричали, рвали на собі волосся, ховалися під машини. ... Потім [учні] пішли до могили, там скрізь була кров, валялися карти, плаття, моністи...”⁵⁸.

Черкаська область. На території с. Білозір'я Черкаського району (неподалік від м. Сміла) є надгробний камінь розстріляним 120 ромам, які були закатовані в лісовому масиві в урочищі Тясминських боліт⁵⁹.

Житомирська область. За документами НДК, вбивства ромів відбулися в червні 1942 р. у Малині (близько 300 ромів) та Янушполі (близько 60 ромів)⁶⁰. За спогадами уцілілого рома І. Корсуна, частина ромського табору була розстріляна в 1941 р. в Житомирській області, неподалік від Новоград-Волинського⁶¹. В с. Голиші Олевського району німці вбили 32 ромів⁶². Є свідчення про те, що 26 ромів, яких німці заарештували у Житомирській області, були депортовані до табору Плашув поблизу Кракова; діти з цього табору були переведені до табору у Лодзі (у 1945 р. вони змогли повернутися на батьківщину), у той час як дорослих спочатку перевезли до Німеччини, а потім до Франції⁶³.

Волинська область. Перше вбивство ромів тут відбулося 2 червня 1942 р., коли у с. Шиловода німецька жандармерія розстріляла 64 ромів⁶⁴. У Камінь-Каширському роми були розстріляні у серпні 1942 р. 17 серпня 1942 р. підрозділ СД м. Рівного відзвітував, що в Камінь-Каширському і Ковелі в сукупності піддано “особливій обробці” 76 ромів⁶⁵. Місцевого селянина змусили викопати яму для масового поховання на єврейському цвинтарі, в якій було закопано близько 100 ромських жертв. Їх до цього утримували в збір-

ному таборі⁶⁶. Близько 30 ромів було вбито у 1942 р. у Ратно, навесні 1943 р. поблизу Заболоття — близько 50 ромів⁶⁷. У с. Видерта Камінь-Каширського району роми були розстріляні у 1943 р. За спогадами свідків, було вбито не менше 60 осіб⁶⁸.

У Ковелі також було заарештовано близько 150 ромів — чоловіків, жінок і дітей. Їх утримували в таборі протягом трьох днів, а потім вивезли і вбили⁶⁹.

Тернопільська область. У серпні 1942 р. 20 ромів — чоловіки, жінки та діти — були вивезені у в'язницю м. Кременець і там розстріляні⁷⁰.

Рівненська область. Недалеко від с. Степангород Володимирецького району було розстріляно 15 ромів, які ховалися в лісі⁷¹. Згідно зі звітом гебітскомісара у м. Костопіль до генерального комісара Брест-Литовська, 22 квітня 1942 р. 92 ромів — жінок, дітей, чоловіків — було заарештовано напередодні дати звіту та розміщено у таборі праці (Arbeitslager) у Людвіполі. Їхня подальша доля невідома, але враховуючи те, що ці “цигани становили для табору велике навантаження у зв'язку з тим, що були значно завошивлені”, скоріше за все вони були страчені⁷². 15 травня 1942 р. генеральний комісар Брест-Литовська надіслав розпорядження про те, що “всі кочуючі цигани у генеральному окрузі мають бути заарештовані та ув'язнені. Згодом їх слід направляти до корисної праці, а візки, коней конфіскувати”. 21 травня від генерального комісара “Волині—Поділля” до всіх гебітскомісаріатів було надіслано додаткове розпорядження, що “всіх бродячих торговців слід негайно заарештовувати, тому що вони розповсюджують чутки. Всіх кочуючих циган ув'язнити негайно. Коней та візки конфіскувати та передати для раціонального використання”⁷³.

За документами НДК, у Сарнах 26 серпня 1942 р. було вбито близько 200 ромів, у с. Воронки Володимирецького району — 15 ромів⁷⁴. Згідно з підсумковим звітом НДК по Рівненській області, серед вбитих у Сарнівському районі налічувалося 200 ромів⁷⁵.

Київська область. В київському Бабиному Яру також знищувалося ромське населення. А. Кузнєцов писав у книзі “Бабин Яр”: “На ромів фашисти полювали, як на дичину. Вони підлягали такому ж негайному знищенню, як і євреї... Ромів везли в Бабин Яр цілими таборами, причому вони, здається, до останнього моменту не розуміли, що з ними роблять”⁷⁶. За неперевіреними даними, ще у вересні 1941 р. три табори ромів з Куренівки були розстріляні за Кирилівською церквою⁷⁷. Але є також два свідчення про розстріли кочових ромів з кибитками пізніше розправ з євреями, наприкінці 1941 — на початку 1942 рр.⁷⁸ Зафіксовані свідчення про знищення 30-ти ромських жінок з дітьми в Бабиному Яру і в 1942 р. Трагедія, що сталася з євреями і ромами Києва, призвела до поширення серед киян прислів'я, що відображало основні принципи окупаційної політики терору: “Немцы пришли — гут! Евреям капут. Цыганам тоже. Украинцам — позже”. Станом на 1 квітня 1942 р. в Києві налічувалося всього 20 євреїв та 40 ромів⁷⁹. Станом на 1 квітня 1943 р. київське СД утримувало 2 ромів⁸⁰.

У травні 1942 р. у Васильків з усього району були зібрані роми, яких розстріляли (загибло 52 родини)⁸¹. За документами НКД, у серпні 1942 р. до 250 ромів було заарештовано біля м. Обухів. Декілька днів їх утримували в поліції, потім вивезли в урочище Забара колгоспу ім. 9 Січня і розстріляли біля силосної ями. Участь у розстрілі брали німці й українські поліцейські. Накази про розстріл віддали начальник жандармерії Обухова Фабіш і начальник обухівської поліції С. Заєць.

Крим. За даними перепису населення 1939 р., в Криму проживали 2064 роми, з них в містах — 998, в сільській місцевості — 1066⁸². Проте деяка частина ромів півострова вела кочовий спосіб життя і тому не була врахована. Унаслідок того, що у самоідентифікації частини ромів головну роль відігравала приналежність до певного клану, а не до етнічної групи, а також релігійна приналежність, деяка частка могла бути зафіксована як кримські татари. Значна частина ромів сповідувала мусульманство і перейняла мову, повсякденні традиції, звичаї та імена татар (що пояснювалося багатомісячним співіснуванням ромських общин з кримськотатарською спільнотою). Кримськотатарське населення називало ромів *чінгене*⁸³, а та група, що була найбільш близька до татар, отримала від останніх назву *татар чінгенеси* [татарські роми]⁸⁴, або *татарітіка рома*. Найбільш багаточисельні ромські общини мешкали в містах Сімферополь (у якому існував окремий квартал, відомий в народі як Циганська слобідка), Бахчисарай (з передмістям Салачік, де жили переважно роми), Карасубазар (нині Білогірськ), Євпаторія (тут також була Циганська слобідка)⁸⁵.

Вирішення “ромського питання” на півострові почали проводити одночасно з “єврейським” і максимально швидко. У кримських містах ромські групи знищували одночасно з єврейськими вже в кінці листопада — грудні 1941 р.

Перелік “політичних противників” режиму, визначений керівництвом поліції безпеки і СД, був досить широкий. Підрозділи німецької армії в Криму відчували брак продовольства і місця для розміщення. Ще одним істотним чинником був партизанський рух. Під впливом цих обставин, і до того ж будучи групою, зарахованою нацистською ідеологією і пропагандою до “неповноцінних народів”, роми були включені місцевою каральною адміністрацією до кола тих, хто підлягав винищенню. Від грудня 1941 р. до серпня 1942 р. айнзатцгрупа “D” відправляла до Берліна інформацію про діяльність в Криму. Згідно з цим звітом, з 16 листопада до 15 грудня 1941 р. було розстріляно 824 роми⁸⁶, з 16 по 28 лютого 1942 р. були розстріляні “роми, асоціальні елементи і саботажники — 421”⁸⁷, у березні — “810 асоціальних елементів, ромів, психічнохворих і саботажників”⁸⁸, за другу половину березня страчений “261 асоціальний елемент, у тому числі роми”⁸⁹. З наведених формулювань видно, що роми здебільшого не виділялися в окрему категорію жертв і розглядалися есесівцями в Криму як “асоціальні елементи і саботажники” або прирівнювалися до таких — незалежно від їхніх реальних занять, професійної приналежності або соціального статусу. Неоднорідна

професійно-кланова структура ромського населення також не мала жодного значення для каральних органів. Таким чином, сам факт приналежності до цієї етнічної групи в листопаді—грудні 1941 р. означав смертний вирок для кримських ромів. У Євпаторії німецька влада повідомила всім ромам, що їм слід з'явитися на реєстрацію. Циганську слобідку було оточено військами, ромів почали завантажувати в автомобілі, маленьких дітей просто кидали в автомашину і звозили на Червону гору до протитанкового рову на розстріл⁹⁰. У підсумковому акті міської євпаторійської НДК наголошувалося, що в місті “шляхом масових розстрілів знищено все населення євреїв, кримчаків і ромів”⁹¹. У Керчі, за свідченням рома, за фахом коваля (що проживав до окупації в с. Камиш-Бурун), 29 грудня 1941 р. всі ромські сім'ї були заарештовані і направлені у в'язницю. Наступного дня ромів помістили в 12 автомашин і вивезли до протитанкового рову. Охорона складалася з румунів, а біля Багеровського рову на відстані 50 метрів стояли німецькі солдати з автоматами. Людей розвантажували з автомашин по черзі і направляли до протитанкового рову. Там люди падали в рів від пострілів німецьких автоматників⁹². У Джанкої, за висновком джанкойського відділення НДК, встановлено, що в березні 1942 р. були знищені шляхом отруєння в машинах-душогубках близько 200 осіб, за національністю ромів, які підвозилися цими машинами до рову і безладно накидалися в декілька шарів, а потім закривалися землею⁹³. У Феодосії на 10 грудня 1941 р. серед 28 434 мешканців міста було зареєстровано лише 10 ромів⁹⁴. У Сімферополі, за спогадами свідків, операція зі збору ромів в Циганській слобідці була проведена 9 грудня 1941 р. Ось свідчення на Нюрнберзькому процесі ад'ютанта командира айнзатцгрупи “D” Г.Г. Шуберта, який інспектував процедуру збору і страти сімферопольських ромів: “Я попрямував у циганський квартал Сімферополя і спостерігав за завантаженням людей, яких планували розстріляти, у вантажівку. Я поклопотався про те, щоб відправлення було проведене якнайшвидше і щоб не було інцидентів з боку решти населення. Крім того, я стежив, щоб засуджених людей не били під час відправлення”⁹⁵. Свідок тих подій Х. Лашкевич записав у щоденнику: “...Одночасно [з кримчаками] поїхали згідно з наказом і роми. ... Роми прибули натовпами на підводах до будівлі Талмуд-Тори. Вони навіщо високо виставили якийсь зелений прапор (символ магометанства) і на чолі своєї процесії посадили муллу. Роми прагнуть запевнити німців, що вони не роми, деякі видають себе за татар, інші — за туркмен. Але їхніх протестів не почули і посадили у велику будівлю”⁹⁶. За даними одного зі свідків, в грудні 1941 р. — січні 1942 р. в Сімферополі було знищено від 800 до 1000 ромів⁹⁷. Станом на 1 листопада 1941 р. (початок окупаційного періоду), з відомостей статистичного бюро міськуправи Сімферополя, на обліку в місті перебувало 1700 ромів⁹⁸. За “суто орієнтовними розрахунками”, на 1 січня 1942 р., коли минула хвиля знищення ромів в місті, міська управа нарахувала 1100 ромів⁹⁹.

За словами очевидців, багатьом ромам удалося уникнути розстрілів шляхом своєчасної втечі з міста. Крім того, врятуватися допомагали спроби

видати себе за кримських татар, що було можливо завдяки мовній і релігійній схожості. Слід зазначити, що кримськотатарська адміністрація (мусульманські комітети) зробила особливі кроки, щоб захистити ромську меншість — принаймні ту її частину, яка сповідувала мусульманство. За стійкими в історичній пам'яті кримськотатарської інтелігенції даними, в розпал кампанії виявлення і знищення ромів у Сімферополі із клопотанням за них перед німецьким командуванням виступив кримськотатарський Мусульманський комітет, і масові переслідування ромів після цього припинилися¹⁰⁰. Оскільки цей орган виник в кінці грудня 1941 р., вже небагато ромів в Сімферополі могли скористатися цим захистом. Олендорф у ході Нюрнберзького процесу також свідчив, що вирішення “циганського питання” в Сімферополі здійснювалося не прямолінійно і було ускладнене чинником однакової релігійної приналежності ромів і кримських татар: “[в ідентифікації ромів] були певні труднощі, оскільки деякі роми — якщо не всі — були мусульманами. У зв'язку з цим ми вважали за важливе не псувати відносини з татарами, і тому ми для цієї роботи брали людей, які добре знали обстановку і населення”¹⁰¹. Ймовірно, за цими бюрократичними формулюваннями командира айнзатцгрупи “D” стояли переговори і консультації з Мусульманським комітетом і призначення останнім своїх консультантів, які безпосередньо “на місці” вирішували, хто з ромів є необхідним. Хоч там як, але в Сімферополі після знищення частини ромів у грудні 1941 р. припинилися переслідування окремих осіб, які залишилися. Про це повідомляв очевидець Х. Лашкевич: “...частину ромів не встигли захопити, а потім помилували з невідомих мені причин і не стали більше їх переслідувати”¹⁰². Ще більш релевантно “мусульманський чинник” спостерігався у Бахчисараї, де, як відомо з різних усних свідчень, ромське населення не постраждало зовсім. Старожили Бахчисараю розповідають історію про те, що коли роми вже були зібрані для “переселення”, міський голова, грек-мусульманин Фенеров, “пішов до натовпу, що плакав, і попросив [німецького] офіцера відібрати трьох [ромів] на свій розсуд, що і було зроблено. Фенеров завів їх у штаб і попросив перед німцями зняти — пардон — штани. Перед здивованими німцями з'явилися... мусульмани. Фенеров же сказав, що не може бути далі головою в місті, де розстрілюють мусульман. Репресії були скасовані”¹⁰³. Ймовірно, це міфологізована версія подій; швидше за все, зусилля з порятунку ромів мали місце не лише з боку муніципальної адміністрації, але й з боку Мусульманського комітету, що існував також в Бахчисараї, а клопотання були представлені не за всіх ромів, а насамперед за тих, які десятиліттями жили поруч, ходили в ту ж мечеть, говорили тією ж мовою і займалися потрібним і звичним для сусідів ремеслом або торговельною діяльністю¹⁰⁴.

У сільській місцевості півострова “циганське питання” вирішувалося впродовж першої половини 1942 р. також одночасно з “єврейським”. Ідентифікація й облік всього, у тому числі і ромського, населення здійснювалися за наказами польових комендатур, які віддавали розпорядження про реєстрацію місцевого населення районним старостам, а ті передавали їх

сільським старостам. Документи свідчать про широку участь місцевої адміністрації — сільських старост і допоміжної поліції — в реєстраційних заходах, в зборі ромського населення в різних селах. Власне ж винищення ромів займалися підрозділи айнзатцгрупи “D” і підрозділи польової жандармерії. У сільській місцевості так само, як і в містах, каральні підрозділи не розрізняли осілих і кочових ромів. Так, в с. Карагоз Старо-Кримського району проживала родина ромів Буралієвих. Мати і батько працювали в колгоспі “2-га П’ятирічка”, доньки вчилися в школі. За повідомленням свідка, даним старокримській НДК, “...у лютому 1942 р. під’їхала вантажна машина до будинку, де жили Буралієви. У машину були завантажені всі члени родини і відвезені до Старого Криму.... Більше цих людей ми ніколи не бачили, але знаю як я, так і односельці, що всі вони розстріляні, оскільки в період після висадки десантних військ в Криму німці нещадно вбивали євреїв, кримчаків, ромів”¹⁰⁵.

З села Джума-Ели Старо-Кримського району була вивезена і розстріляна сім’я Асанових, що складалася з семи осіб¹⁰⁶. На станції Біюк-Онлар 15 січня 1942 р. карателі вбили Петра Фурсенка і його родину з шістьох осіб з села Джайчі Біюк-Онларського району “за національну приналежність як цигани”¹⁰⁷. У Колайському районі були знищені: у селі Тереплі-Абаш — 32 роми, Арлін-Пан — 6 ромів, Нем-Барін — 8 ромів, Шірін — 2 роми, Михайлівка — 2 роми, в колгоспі “Більшовик” — 25 ромів, в селі Авлач — 2 роми, в колгоспі “8 березня” — 3 роми¹⁰⁸.

Як і в містах, в селах знищення ромів також не було доведено до кінця. Так, згідно зі звітом євпаторійської польової комендатури № (V) 810 від 9 липня 1942 р., за повідомленнями районних старост в Євпаторійському районі мешкали 76 ромів при загальній кількості населення району 91 910 осіб¹⁰⁹.

Загалом у Криму, як повідомлялося в звіті айнзатцгрупи “D” від 8 квітня 1942 р., “за винятком невеликих груп, що все ще з’являються на півночі Криму, на цій території більше немає євреїв, кримчаків і ромів”. Проте за лінією армії, за звітом центру тилової області № 553 (Kogück 553) у відділ O.Qu./Qu.2 штабу 11-ї армії від 15 липня 1942 р., на півострові серед 573 428 осіб мирного населення налічувалося 405 ромів¹¹⁰. Останні відомості про знищення ромів датуються серединою 1942 р. — пізніших свідчень про це немає. Проте це не означало, що ромів на півострові не залишилося.

Те, що деяка частка ромського населення пережила окупацію, підтверджується і фактом депортації з Криму радянською владою ромів навесні—влітку 1944 р. разом з кримськими татарами, вірменам, болгарам і греками. В офіційних документах НКВС роми не виділялися в окрему категорію. Ймовірно, в поспіху органи внутрішніх справ прийняли ромів за татар. Проте пізніше, в 1949 р. в МВС була підготовлена довідка про тих, хто був депортований з Криму як “інші” поряд з “основним контингентом”; серед них налічувалося 1109 ромів¹¹¹. У 1948 р. в МВС обговорювалося питання про клопотання щодо звільнення з-під спецпоселення тих, хто під час висе-

лення не міг довести свою національну приналежність — серед них також фігурували кримські роми¹¹². Ймовірно, депортована була та група кримських ромів, яка була близькою за мовною і культурною приналежністю до кримських татар; будучи з цієї причини врятованими від переслідувань нацистів, роми з цієї ж причини були репресовані радянською владою, що повернулася. Є підстави вважати, що нацистську окупацію в Криму пережили більше тисячі ромів.

Губернаторство “Трансністрія”

В Одеській області вбивства ромів сталися ще в серпні 1941 р. Неподалік від хутора Кошари в Андрієво-Іванівському районі німецький каральний загін зіткнувся з ромським табором з 11 підвод. Затриманих відправили до району села Миколаївка, де їх розстріляли: всього загинуло 70 осіб¹¹³.

Поряд із депортаціями єврейського населення влада Румунії здійснювала з червня 1942 р. висилання до “Трансністрії” (що розглядалася як “етнічне звалище”) також і ромів Румунії та Бессарабії. Кількома хвилями депортацій через Дністер було переправлено майже 25 тис. осіб, що становило 12 % від загального ромського населення Румунії на 1941 р. Спочатку, у червні—серпні 1942 р., були депортовані роми, яких вважали кочовими, потім (у вересні 1942 р.) тих, хто вважався “асоціальними” елементами, рецидивістами, особами без постійної роботи та заробітку і т. ін.¹¹⁴

П. Радіта так описує подорож на одному з потягів: “Нас вивезли з Бухареста у вагонах для худоби, дозволивши взяти тільки те, що ми могли понести самі. Ми їхали декілька тижнів, з частими зупинками. Ночі були холодними, ковдр майже не було, їжі теж, і багато хто помер з голоду і холоду перш ніж ми дісталися до річки Буг на Україні. Тих, хто вцілів, поселили в хатинах і змусили копати траншеї”¹¹⁵. Ромів селили у префектурах Голта, Очаків, Березівка та Балта. Спочатку кочових ромів планувалося розмістити у префектурі Голта, у той час як осілих — у префектурі Очаків. Багато ромів дісталися до “Трансністрії” зі своїми кінями і возами. За наказом губернатора “Трансністрії” Алексяну від 29 липня 1942 р. всі коні і вози у ромів були конфісковані.

18 грудня 1942 р. губернатор “Трансністрії” видав наказ, яким окреслювався статус депортованого. Ромам наказувалося селитися групами по 150—350 осіб у селах, усі особи віком від 12 до 60 років мусили працювати за оплату, яку отримувало місцеве населення; кожне село мало обрати ромського старосту, який би стежив щодня за тим, аби роми не залишили місця проживання та не уникали роботи¹¹⁶. Але всі правила залишилися лише на папері. Депортовані не мали продовольства, одягу, медикаментів, будь-яких засобів до існування. За словами одного свідка, “роми, як і євреї, прибули в район Голти. У них відібрали всі речі, і вони мерли як мухи”. Свідок подій в сусідній Ахмечетці також згадував, що роми вмирали так само, як і євреї. Кількість їх нестримно скорочувалася через епідемії, голод і страти. До

21 березня 1943 р. в Ковалівці залишилися живими 3423 роми, розподілені по чотирьох робочих колоніях. До 28 листопада цього ж року 9567 ромів перебували в Голті, Кривому Озері, Врадівці, Любашівці і Доманівці. За показами свідка, роми в Ковалівці були залишені без засобів до існування, і щоб вижити, вони були вимушені продавати свій одяг. Зима 1942—1943 рр. була найважчою для ромів “Трансністрії”. Наприклад, у звіті з району с. Ландау до префектури Березівка повідомлялося, що через епідемію тифу кількість ромів у Ландау скоротилася з 7500 до 1800—2400 осіб¹¹⁷. Враховуючи це та намагаючись поліпшити ситуацію, місцева влада навесні та влітку 1943 р. видала розпорядження про розпуск колоній та розподіл наявного ромського населення серед існуючих колгоспів та радгоспів, у яких працювало місцеве населення. Це частково — але не скрізь — покращило умови для виживання ромів, адже давало подекуди можливість прогледуватися та отримати роботу. У той же час місцева адміністрація не припиняла у звітах критикувати ромів за нібито небажання працювати і залишатися на одному місці, схильність до крадіжок і жебрацтва. Місцеве населення часто-густо розцінювало ромів як зайвий елемент, не бажаючи ділитися з ними обмеженими ресурсами. До того ж, час від часу кочуючі роми ставали жертвами екзекуцій румунських жандармів, есесівців та місцевих фольксдойче. Відповідно до заяви звинувачення на суді над Антонеску, від шести до восьми тисяч ромів було вбито в Голті за наказом префекта Модеста Ісопеску¹¹⁸. Невідома кількість ромів була страчена учасниками місцевих загонів самооборони — наприклад, у с. Шенфельд¹¹⁹.

Політика переселення ромів в Україну спричиняла невдоволення німецьких офіційних осіб. Райхскомісар України Е. Кох писав про це міністрові окупованих східних територій А. Розенбергу в серпні 1942 р., який 11 вересня 1942 р. надіслав аналогічний лист у Міністерство закордонних справ до Берліна, вказуючи, що роми, які прибувають на східний берег Бугу, “як і раніше, є небезпекою і можуть погано впливати на українців”. Міністр зазначав, що територія, на якій їх передбачалося пізніше розмістити, була заселена етнічними німцями, і просив міністерство закордонних справ вплинути на Румунію. Після війни Румунський народний суд створив комісію для розслідування військових злочинів, яка ухвалила: “У Трансністрію зігнали десятки тисяч беззахисних ромів. Половина з них перехворіла тифом. Жандарми поводитися вкрай жорстоко: життя кожного рома було в небезпеці, тортури — жахливими. Командири вдавалися до розпусти і заводили собі цілі гареми з красивих ромських жінок. Жертвами режиму Антонеску стали близько 36 000 ромів”. За підрахунками Д. Кенріка та Г. Паксона, приблизно 20 000 чистокровних ромів і 4000 осіб змішаного походження було вивезено на схід поїздами, і приблизно стільки ж кочових ромів виїхали в “Трансністрію” на своїх возах; імовірно, 36 000 ромів вижили, а 9000 загинули¹²⁰. Але за сучасними оцінками, кількість ромів, які загинули у “Трансністрії”, становить близько 11 тис., вижило приблизно 14 тис.¹²¹

Закарпаття

За переписом населення 1930 р. громада ромів у Закарпатті складалася з 1442 осіб¹²². Але є підстави вважати, що насправді їхня кількість була де-що більшою. Виявлені М. Панчуком архівні документи свідчать, що вже в 1940—1941 рр. “циганське питання” актуалізується і в Закарпатті. Зокрема, піджупан Ужанської жупи 20 вересня 1940 р. доповідав міністерству внутрішніх справ Угорщини, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування ромів, однак повністю викоринити його не вдається¹²³. 16 квітня 1941 р. це питання обговорювалося на спеціальній нараді в Ужгороді. Вирішено було звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати всіх ромів у спеціальних таборах і використовувати їх для спорудження річкових дамб, посадки лісу, заготівлі лісоматеріалів та на інших роботах. При цьому учасники наради посилалися на приклад м. Секешфехервар, де було створено прецедент саме такого вирішення “циганського питання” в Угорщині¹²⁴.

Такі пропозиції надходили і з інших міст Закарпаття. Наслідком їх стало перетворення багатьох ромських таборів у своєрідні гетто. За спогадами Я. Терпак (м. Свалява), Е. Наці (с. Тернівці Ужгородського району). Ю. Бругоша (м. Ужгород) та інших безпосередніх очевидців і учасників подій того часу¹²⁵, ромські табори оточували колючим дротом, виставлялась охорона, вхід і вихід з табору-гетто без дозволу заборонявся. За умов виснажливої фізичної праці, крайнього обмеження харчування та браку медичного догляду роми чекали або вивезення до Німеччини у концтабори, або повільної смерті. У 1944 р., у зв'язку з розгортанням бойових дій безпосередньо в Карпатах, “стараннями” органів місцевої влади на вимогу військового командування від 15 липня того року¹²⁶ ізоляція ромів у таборах-гетто набуває всеохоплюючого характеру. Однак скільки ромів краю загинуло в таборах-гетто на Закарпатті, а скільки було вивезено на примусові роботи вглиб Угорщини та у концентраційні табори Німеччини, де вони були знищені, — невідомо.

Дистрикт “Галичина”

На думку О. Круглова, переслідування ромів у дистрикті “Галичина” почалися не одразу після утворення дистрикту, а пізніше, коли в лютому 1942 р. губернатор дистрикту, спираючись на отримане з Генерального губернаторства розпорядження, наказав виявляти всіх угорських, румунських, словацьких ромів та ромів з інших країн¹²⁷. Внаслідок цього 30 квітня 1942 р. відділ “населення та соціального забезпечення” дистрикту відзвітувався до уряду Генерал-губernаторства про проведену “евакуацію” ромів; з цієї доповіді випливає, що в дистрикті було 536 іноземних та 670 польських ромів¹²⁸. Стосовно місцевих ромів політика у дистрикті була неоднозначною: наприклад, у м. Городок Львівської області наприкінці червня 1942 р. 25 ромів було розстріляно німецькою жандармерією; через місяць у районі Ра-

ви-Руської оперативна команда 1-ї роти 133-го поліцейного батальйону стра-тила 24 роми. У Дрогобичі та Бориславі у серпні 1942 р. ромам цих міст бу-ло наказано зібратися у поліції, звідки їх незабаром депортували до таборів примусової праці. Коли у 1943 р. у дистрикті ліквідували гетто, в окремих на-селених пунктах роми також були вбиті разом з євреями — наприклад, у Самборі у червні 1943 р.¹²⁹

Переслідування ромів та позиція місцевого населення

При вивченні долі ромів на окупованій території України поза увагою дослідників залишається ще один аспект цієї проблеми, а саме — ставлення тих місцевих жителів, які залишалися на окупованій території, до переслідувань і знищення ромів. Дана проблема на перший погляд здається друкорядною порівняно з вивченням намірів і дій головного провідника екстермінаційної політики, тобто нацистських каральних структур. Очевидно, в контексті окупаційної політики і встановлення політичного управління на захоплених територіях саме німецькі і румунські каральні органи відповідальні за масове знищення мирних жителів і політику “особливого ставлення” до категорій населення, що вважалися “расово” ворожими або потенційно небезпечними для “нового порядку”. Водночас видається безперечним, що які б заходи щодо ромів не планувалися і не здійснювалися окупаційною владою, вони далеко не завжди реалізовувалися за участі в цьому процесі лише двох сторін: “виконавець” — “жертва”. Ромські групи, громади або ареали компактного поселення існували по сусідству або були тісно інтегровані з місцевим населенням України — українцями, росіянами, представниками інших етнічних груп. Умови окупації висували на передній план представників місцевого населення, які в умовах браку людських і матеріальних ресурсів починали відігравати важливу роль в адмініструванні, реалізації окупаційних наказів, у тому числі виконанні розпоряджень щодо місцевого населення. Позиція місцевого населення — як на індивідуальному рівні, тобто окремих людей, вчорашніх сусідів, — так і на організаційному рівні, — тобто місцевих жителів, залучених на другорядних і допоміжних ролях в апарат місцевої адміністрації і військово-політичного управління — могла справити суттєвий вплив на хід подій і, зокрема, на проведення владою заходів щодо “циганського питання”. Без вивчення цієї позиції, без урахування того, яким було ставлення до переслідуваних ромів у їхніх етнічних сусідів, як воно варіювалося залежно від регіональної специфіки, масового сприйняття ромів очима навколишнього населення напередодні війни, історії передвоєнних взаємин, а також впливу комплексу соціальних, професійних, майнових, психологічних факторів на події в період екстремуму спроби реконструювати долю ромів окупованої України виявляться однобічними.

Досліджень з указаної проблематики поки що не існує. Одна з причин цього — відсутність методологічної моделі. Лише один автор — М. Бессо-

нов — ставить питання про ставлення сусідів до переслідуваних і робить спробу не просто навести окремі факти, але і на їх основі зробити узагальнення, виділити закономірності в реакціях більшості, яка оточувала ромів. Автор вважає, що "... слов'янське населення надало ромській національній меншості підтримку, якої євреї не мали. ... Діаметрально протилежною (ніж щодо євреїв. — *М.Т.*) була картина з ромами". Автор "не знайшов жодного випадку, коли місцеве населення надавало б допомогу карателям". Причини повної підтримки місцевим населенням ромської меншості, на думку автора, такі: 1) *політична*: на відміну від євреїв, роми не були залучені в політичну діяльність і, таким чином, не несли в очах певної частини місцевого населення відповідальність за дії радянського режиму; 2) *економічна*: як власники коней і кваліфіковані ремісники роми були важливим елементом структури господарської діяльності селянства, що призводило до тісних взаємин, які виражалися навіть у практиці надання селянами притулку ромським родинам на зимовий період; 3) *культурно-психологічна*: у зв'язку із симпатіями до певних традиційних видів діяльності ромів (ворожіння, пісні і танці), а також з масовим сприйняттям ромів як групи ще більш незаможної, ніж слов'янське сільське населення, останнє зберігало співчуття до ромів і готовність допомогти їм у ситуації небезпеки¹³⁰.

Визнаючи важливість описаних М. Бессоновим закономірностей, зазначимо, що, по-перше, вони більшою мірою відповідають системі взаємин, що склалися в сільській місцевості, ніж у міському середовищі з різноманітністю соціальних, професійних, майнових чинників; по-друге, вони характеризують ставлення радше до груп кочових ромів, тоді як залишають поза увагою взаємозв'язки між навколишнім населенням й осілими, інтегрованими в міське соціально-професійне середовище й акультурованими ромами; по-третє, відповідають на питання про реакцію і ставлення до ромів з боку мирного цивільного населення, не враховуючи рішень і дій з боку тієї частини місцевих жителів, які брали участь у роботі окупаційного адміністративного і карального апарату; по-четверте, оминають увагою ступінь впливу на події доволі поширених масових стереотипів і колективної думки про ромів (згадуючи лише ту частину, яка мала позитивний характер).

Що стосується позиції з "ромського питання" колективних соціальних акторів, які діяли на українських землях в період окупації, необхідно звернути увагу перш за все на дії двох найбільш впливових сил — Організації українських націоналістів (ОУН) і згодом Української повстанської армії, з одного боку, і радянського партизанського руху, — з другого. Обидва аспекти вивчено на сьогоднішній день украй недостатньо. Хоча і не настільки помітно, як "єврейське питання", "циганське" так само посідало певне місце в націоналістичній пропаганді. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за "жидів, циган і іншу наволоч"¹³¹. Проаналізувавши численні інтерв'ю з ромами, які пережили переслідування, М. Бессонов підтверджує, що таке ставлення до ромів було поширене не лише на рівні розпоряджень і пропагандистських документів, але і визначало

повсякденні дії щодо цих людей. Він порівнює віддзеркалення в історичній пам'яті ромів образів українських націоналістів і радянських партизанів: “Якщо радянські партизани сприймалися як брати і навіть серед окупантів роми згадують “добрих німців”, то для бандерівців не залишилося жодного доброго слова... Бандерівці для ромів — це бандити, що знищували мирне населення, тобто поляків, євреїв, росіян і, звичайно ж, кочові табори. Про випадки, коли справа обмежилася насильством, образами і побоями, колишні кочівники згадують як про велике везіння”¹³². М. Бессонов наводить спогади польських ромів, зафіксовані у 1949 р. циганознавцем Є. Фицовським, про жорстокі переслідування українськими націоналістами ромів на Волині¹³³. Стосовно ОУН можна припустити, що однією з причин негативного ставлення до ромів була небезпека, яку націоналістичне підпілля відчувало з боку кочуючих ромів, які могли надати ворогові певну інформацію. Ймовірно також, що зміна ідеологічно-програмних орієнтирів ОУН в УПА в 1943 р., вочевидь, не могла не вплинути на зміну їхнього ставлення до ромів. Наприклад, на території запілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше — близько 50 чоловік. Як вважає дослідник Г.М. Стародубець, автор звіту подав аргументацію нейтрального ставлення ромів до повстанського руху: “Цигани заявляють, що нам і владі — не розходить (з цигана комісара не буде), нам “аби жити”¹³⁴.

Роль місцевої адміністрації та органів допоміжної поліції у переслідуванні ромів залишається також досі невивченою, але рельєфно віддзеркалюється в тих документах та свідченнях, які походять не з німецьких джерел, але пов'язані з повоєнною діяльністю радянських органів влади. Органи статистики і господарського управління муніципалітетів та сільських управ, як у багатьох випадках з євреями, були також задіяні у реєстрації ромів, а по розправах з ними — в обліку залишеного майна. Наприклад, у м. Козелець Чернігівської області начальник паспортного столу О. Потанін на виконання наказу жандармерії здійснював паспортизацію населення. Він отримав розпорядження ставити літеру “Ю” навпроти прізвищ євреїв, а також літеру “Ц” навпроти прізвищ циган. За його наказом паспортистка зробила відповідні нотатки у списку. У вересні 1942 р. за цим списком 30 ромів були заарештовані жандармерією та відвезені до Чернігова, де їх усіх розстріляли¹³⁵. У Старому Криму в березні 1942 р. список з 20 ромів, які проживали в місті та околицях, був складений міським головою К. Арцишевським. За його свідченням, список він передав у жандармерію, і за цим списком всі роми були заарештовані, відвезені до Феодосії і там розстріляні¹³⁶. Службовців допоміжної поліції німці використовували для збору, конвоювання та подекуди страти ромів. Наприклад, 8 травня (за іншими даними — у червні 1942 р.) було вбито 13 місцевих ромів в с. Каланчак Херсонської області. Німці зібрали, конвоювали до місця розстрілу та розстріляли ромів за допомогою місцевої поліції. Німці — два жандарми, а також начальник районної поліції та його заступник — приїхали до села на легковій автомашині. По-

ліцейським було наказано зібрати всіх ромів, яким було оголошено, що вони будуть переселені до Скадовська. Треба зазначити, що всі роми були осілими, працювали колгоспниками. Коли підводи з ромами та автомашина від'їхали від села на відстань 2 км за сад колгоспу "Красний партизан", ромам наказали зійти з підвод і повели їх до протитанкового рову. Декількох поліцейських було відправлено назад до районної поліції, у той час як жандарми, начальник райполіції та двоє поліцейських біля протитанкового рову розстріляли ромів — п'ятьох дітей, двох старих та шістьох жінок¹³⁷. У Криму у с. Абакли-Тома Джанкойського району в березні 1942 р. староста, його заступник і писар сільської управи за завданням німецької жандармерії склали список з 60 ромів, які проживали в цьому селі; 28 березня, коли в село прибула автомашина-“душогубка”, вони брали участь у зборі ромів і завантаженні їх у цю автомашину. Згодом було встановлено, що ці роми були вбиті і трупи їх були викинуті в північно-східній частині Джанкоя¹³⁸. У сусідньому селі Бурлак-Тома 45 ромів, які проживали в цьому селі, за допомогою місцевого старости і двох поліцейських зібрали і загнали в “душогубку”. Ці роми не були кочовою, прийшлою і тому чужорідною для місцевого населення групою. За словами одного зі свідків, всі вони “були корінними жителями с. Бурлак-Тома, до війни були членами нашого колгоспу і добре працювали. Серед задушених були ... і молоді комсомольці, і люди похилого віку”¹³⁹. Після війни старости та поліцейські на допитах наполягали на тому, що їм було невідомо, для чого склалися списки ромів. Але коли роми були відвезені і про їх знищення стало відомо, це не перешкодило старостам і поліцейським привласнити майно жертв. Один узяв собі брюки, сарафан, матрац тощо, другий — плаття, патефон, костюм, туфлі та інші речі. Один з поліцейських свідчив: “З хліба, що залишився від задушених ромів, я виміняв за 60 яєць два центнери пшениці і в обмін за 4-місячне поросля і 60 штук яєць я отримав від німців одну корову, що належала тим же ромам”¹⁴⁰. За однастайними повоєнними твердженнями багатьох свідків, роми жили не лише в цих, але і в багатьох інших селах Джанкойського району — і скрізь залишилися живі, тому що старости тих сіл не надали німецькій адміністрації відомостей про “своїх” ромів, видаючи їх, як правило, за татар¹⁴¹. Сільська адміністрація могла дійсно щиро вважати їх радше татарами (через релігійно-культурну схожість з останніми). Цілком можливо, що старости цих сіл могли здогадуватися про те, що загрожувало цим ромам, і тому наважилися на подібну фальсифікацію. До певної міри світло на питання про національну ідентифікацію ромів можуть пролити повоєнні свідчення родичів загиблих, надані радянським органам держбезпеки: по-перше, ці люди самі називали себе татарами, і, по-друге, наполягали на тому, що загиблі за національністю були кримськими татарами, але були видані старостами німцям як “татарські цигани”. Так, один з них, зафіксований у протоколі допиту як татарин, показував: “У березні 1942 р. під час окупації німцями нашого району частину татарського населення в числі 45 осіб було зібрано місцевим старостою Криворучком під виглядом татарських циган, тоді як це було все

осіле населення: татари, робітники, бідняки. Особисто я був очевидцем, як усіх заарештованих у дворі старости Криворучка німці посадили в машину-“душогубку”, що підійшла”¹⁴². Це підштовхує до висновку, що в суспільстві не було одностайної думки щодо національної приналежності цієї групи населення. Одні, у тому числі самі жертви, вважали за краще називатися татарами, тоді як інші не поспішали вважати чингене за своїх.

Якщо згадати про допомогу, яку ромам у Криму було надано з боку Мусульманських комітетів, то є очевидним, що місцеві громади могли позитивно вплинути на нацистську політику та на загальний хід подій за умови глибокої переконаності їхніх представників у культурно-історичній близькості з ромами. Є свідчення про те, що, подібно до ситуації в Криму, в Одесі також декілька ромів, які сповідували мусульманство, були врятовані під час окупації від розстрілів їхніми сусідами-татами¹⁴³. Але таке відбувалося не скрізь, та й відповідні умови для цього існували не завжди.

“Циганське питання”

в ЗМІ та пропаганді на теренах окупованої України

Хоча “циганське питання” не було, на відміну від “єврейського”, наріжним каменем у нацистській ідеології та пропаганді, але йому також були присвячені кілька публікацій в газетах, що друкувалися в окупованій Україні. Наприклад, газета “Нова Україна” (Харків) 5 вересня 1943 р. надрукувала статтю під назвою “Цигани та Європа”. В статті йшлося про те, що “циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження. У Німеччині це давно зрозуміли, і організована у Франкфурті центральна інституція в справах реєстрації та контролювання всіх циганів Німеччини, працюючи спільно з поліцією, радикально розв'язала циганську проблему. Цигани ... за кількатисячолітній період свого співжиття з народами цивілізованого світу не призвичаїлися до осілого побуту, а залишились первісними варварами-номадами. ... Нова Європа (так у тексті. — *М. Т.*), що постає на руїнах усього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку”¹⁴⁴. Однак на відміну від “єврейського питання” висвітлення ромської проблематики було не завжди послідовним та уніфікованим, а прагнення позбутися елементів ромської культури, які залишалися у масовій свідомості, було відсутнє. Так, у газеті “Голос Криму” (Сімферополь) після того, як у листопаді 1943 р. до Сімферополя приїхав співак П. Лещенко, було надруковане оголошення: “В п'ятницю, 3 грудня, виступив по радіо известный за границей исполнитель цыганских романсов и жанровых песен — эмигрант Петр Лещенко. Он исполнил на русском языке четыре песенки, в том числе «Прощай, мой табор» и свою коронную песенку — «Чубчик»”. Це свідчить про те, що у різних гілок окупаційної влади не було чіткої та несуперечливої концепції висвітлення ромського питання, і багато що залежало від місцевих органів влади.

Висновки

Якщо звернутися до висновків, яких дійшли автори досліджень про нацистське “розв’язання циганського питання”, у яких доля ромів на східних окупованих землях, зокрема українських, розглядається у ширшому контексті вивчення окупаційної політики на Сході, можна констатувати тенденцію про незгоду більшості авторів з тезою про тотальність знищення ромів на Сході¹⁴⁵. Але в останніх працях, присвячених саме окупованій радянській території, переважає інша думка. Характеризуючи нацистську політику щодо ромів на окупованій території СРСР, зокрема України, дослідник М. Бессонов виокремлює три етапи: 1) літо 1941 — початок 1942 р. — знищення ромських кочових таборів айнзатцгрупами поліції безпеки та СД; 2) 1942 р. — геноцид за етнічною ознакою, включаючи винищення також осілих ромів; 3) від 1943 р. до кінця окупації — роми поряд зі слов’янським населенням стають жертвами каральних акцій, спрямованих проти партизанів¹⁴⁶. Аналогічної думки дотримується О. Круглов, вважаючи, що “доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну приналежність”¹⁴⁷. Німецький дослідник М. Холлер частково поділяє думку про тотальність винищення ромського населення, наголошуючи, щоправда, на тому, що цей висновок сьогодні актуальний лише щодо тих територій, які були під управлінням воєнної адміністрації¹⁴⁸. Всі автори визнають, що розрізнення між кочовими та осілими ромами існувало лише на папері.

Окрім спроби описати відомі факти переслідувань ромів під час Другої світової війни в Україні, ця стаття мала на меті дослідити, чи існувала якась різниця у ставленні до ромів з боку різних гілок німецької окупаційної влади. Під час розгляду політики Румунії або Угорщини можна було дійти висновку про те, що вона, будучи брутальною, врешті-решт все ж таки не передбачала тотального винищення усіх ромських громад, що перебували під їхнім контролем. У випадку Румунії бажання позбутися усіх елементів, які розглядалися як “чужі” для етнічно чистої румунської нації, призвело до масових депортацій значної частини румунських ромів до щойно завойованих земель. Але місцева влада у цих землях не могла (а подекуди й не хотіла) забезпечувати відповідні життєві умови для депортованих (і в деяких випадках вирішувала проблему їх знищенням). Щодо політики Угорщини наявні джерела свідчать про те, що влада у Закарпатті була перш за все зацікавленою в експлуатації праці ромів. Обидві ситуації свідчать про відсутність програми тотального винищення.

Політика німецької влади виглядає інакше. Порівнюючи зони цивільного та воєнного управління, можна знайти дуже мало відмінностей. На тлі того, що відомо з офіційних дискусій про т. зв. циганське питання у райхскомісаріаті “Остланд” та Східному міністерстві, можна припустити, що у райхскомісаріаті “Україна” ставлення до осілих та кочових ромів відрізнялося. Але з відомих на сьогодні джерел та наведених у цій статті свідчень такий висновок зробити неможливо.

Що надає деяким дослідникам підстави схилитися до думки про тотальність нацистської екстермінаційної антиромської політики? Як і в інших схожих випадках, тут дослідник значною мірою залежить від первинних джерел, які потрапляють в коло його уваги. У даному випадку ці автори активно використовували ще один пласт джерел, який був недоступний їхнім попередникам — а саме, документи радянської Надзвичайної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Ці джерела, дійсно, містять багато свідчень та офіційних звітів про вбивства ромів, як і інших категорій мирного населення (насамперед — євреїв), у період окупації, адже саме фіксація людських та матеріальних збитків, завданих окупантами, була головним завданням комісії. Але при цьому, надаючи перевагу саме цим документам та не залучаючи джерела іншого походження, дослідник потрапляє у певну методологічну пастку: якщо він виявляє численні факти знищення в окремому регіоні, то автоматично доходить висновку про тотальність цієї політики з боку нацистів. До того ж, ці джерела, як правило, не містять ані точних даних про те, хто саме виконував страти, ані про їхню мотивацію. Це опосередковано сприяє виникненню помилкового уявлення про те, що окупаційна влада була монолітною та різні її гілки діяли узгоджено у виконанні вбивчих намірів щодо ромів.

Даний розгляд, який побудовано радше за адміністративним, ніж хронологічним принципом, також не дає можливості відповісти на всі питання. Сам по собі факт того, що цивільна влада райхскомісаріату “Україна” формувалася поступово з передачею влади від одних до інших окупаційних установ, ускладнює розуміння того, яка саме офіційна установа керувала діями у тій або іншій місцевості та хто саме вчиняв злочини. Можна лише припустити, що багато випадків масового вбивства було вчинено саме тоді, коли місцевість перебувала ще під управлінням Вермахту. Ба більше, навіть тоді, коли цивільна влада нарешті перебрала на себе керівництво регіоном, то не вона, як правило, відігравала провідну роль у прийнятті рішень, що стосувалися питань безпеки (як це демонструє кримський приклад).

Наведені вище дані про факти страт ромів дійсно мали місце (не слід виключати, що їх було набагато більше, адже навряд чи всі випадки були задокументовані), але чи дає це підстави для ствердження про виконання програми тотальних вбивств? Адже відомі випадки, коли цивільна адміністрація була зацікавлена у використанні праці ромів (хоча багато ромів загинуло від виснажливої праці та жорстокого ставлення до них, але це не дорівнює спланованому вбивству). З цього випливає, що поряд з документами НДК та звітами айнзатцгруп та армійських і поліційних формувань, маємо також залучити до наукового обігу документи з різних рівнів цивільної влади — райхскомісаріату “Україна”, документів генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів. Маємо також більш активно використовувати усні історичні джерела, а саме — спогади тих ромів, які пережили нацистську окупацію, що поряд з фактами вбивств містять інформацію про використання ромів на примусовій праці, у таборах. Попри сумніви щодо існування цієї

групи джерел та можливі труднощі інтерпретації, такі джерела є — це близько 150 відеосвідчень ромів, які були записані у 90-х рр. в Україні та нині зберігаються в Інституті Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії¹⁴⁹, вже не кажучи про менш об'ємні, але також важливі архіви ромських організацій, що формувалися в Україні у 1990—2000-х рр.¹⁵⁰

Дуже непростим залишається питання кількості жертв. Статистичні підрахунки, складні у будь-якому випадку, тут ускладнюються ще й фактором відсутності достовірної інформації про кількість ромів у тому чи іншому регіоні напередодні окупації. Зрозуміло, що це в першу чергу пов'язано з фактом кочового або напівкочового способу життя значної частини ромського населення напередодні війни. У дослідженнях останніх років можна побачити різні дані про кількість ромських жертв усієї Європи. З найбільш виважених відзначимо оцінку Д. Кенріка та Г. Паксона, які вважають, що серед 200 тис. прямих жертв на територію України, Білорусі та Росії припадає близько 30 тис.¹⁵¹ З них, на думку українського дослідника О. Круглова, від 19 до 20 тис. осіб припадає на територію України в сучасних кордонах, причому більше половини усіх жертв становлять роми, депортовані до України з Румунії¹⁵². Але знову ж таки зазначимо, що ці висновки можна вважати лише попередніми, адже спираються вони лише на задокументовані випадки масових убивств, яких, можна припустити, було набагато більше.

Якщо у світлі наявних джерел спробувати узагальнити все відоме про долю ромів на теренах України під час війни, то мусимо визнати, що виокремити якийсь один універсальний для усіх окупованих регіонів чинник не вдається можливим. Принаймні за наявної інформації робити це поки що зарано. Розглядати це явище треба не в одному, а в кількох контекстах, що певною мірою взаємопов'язані один з одним. По-перше, це розвиток подій у часовому вимірі: очевидно, окупаційна політика щодо ромів, не маючи на початковій фазі війни проти СРСР ідеологічно окреслених форм (на відміну, скажімо, від “єврейського питання”), зазнавала істотних трансформацій та формувалася “на місцях” вже під час розвитку подій, а тому у різні проміжки часу мала неоднаковий вигляд (що ілюструється наведеною вище дискусією у Міністерстві східних окупованих територій та, відповідно, у райхскомісаріатах “Остланд” та “Україна”). По-друге, це залежність від географічного регіону та окупаційної зони, що розглядаються: переважання інтересів тієї чи іншої окупаційної структури накладало відбиток на політику в “циганському питанні” (наприклад, численні випадки демонструють те, як Вермахт підтримував чи навіть безпосередньо брав участь у знищенні таборів кочових ромів, керуючись уявленням про них як про “шпигунські елементи” та потенційну небезпеку для тилу). Цей другий контекст тісно пов'язаний з третім, а саме: навіть у межах одного географічного регіону або адміністративної одиниці антиромські заходи залежали від тимчасових факторів: ходу воєнних подій, просування територією тих чи інших збройних угруповань, економічно-господарськими потребами тощо (перша хвиля вбивств ромів була здійснена саме мобільними оперативними загонами поліції безпеки та

СД, у той час як цивільна адміністрація була зацікавлена радше в експлуатації праці ромів, аніж у їх негайному винищенні).

Нарешті, ще одне дуже важливе питання конче потребує бути принаймні внесеним до порядку денного у дослідженнях. Розглядаючи нюанси нацистської політики щодо ромів, те, як вона трансформувалася, якими були її особливості, як працювала нацистська машина переслідувань та винищення, ми, як не парадоксально це звучить, мимоволі до певної міри вподібнюємося до виконавців злочину, які ставилися до своїх жертв зневажливо, як до пласких та не маючих жодних індивідуальних рис “фігур”, намагаючись знищити їх не лише фізично, але стерти усі їхні сліди з колективної пам'яті та масової свідомості тих, хто їх оточував протягом багатьох століть. Тим часом, це були живі люди, які мали свій неповторний внутрішній світ, свій особистий досвід — як індивідуальний, так і колективний — співіснування та співпраці з навколишнім оточенням, реакції на переслідування, що складалася упродовж тривалого часу. Як вони сприймали все те, що з ними коїли окупанти? Як пояснювали собі те, що з ними трапилося? Якими шляхами вони намагалися уникнути або протистояти переслідуванням? Які стратегії та тактику вони для цього обирали? Нарешті, яким чином (якщо це трапилося) це змінило їхній персональний та груповий світогляд? Які наслідки це справило у їхньому повоєнному житті та у житті тих, поряд з ким вони жили довгий історичний час? Це найважливіші питання, на які майбутні дослідники мають знайти відповіді, тому що саме ці питання виводять те, що трапилося з ромами, з розряду якоїсь “другорядної” окремої трагедії та допомагають осягнути її як універсальний феномен, що, поряд з іншими, спонукає нас до кращого розуміння самих себе.

¹ Показово, що матеріали симпозиуму, присвяченого темі вивчення долі циганів Європи в період нацистського панування і проведеного в 2002 р. в Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні, були видані під назвою “Рома та синті: невивчені жертви нацизму” (*Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings*. — Washington: The United States Holocaust Memorial Museum, 2002, 91 p.). Однією з науково-популярних праць з даної теми є робота *Kenrick Donald, Puxon Grattan. Gypsies under the swastika*. — Hertfordshire: Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995. — 157 p. (Рос. видання: *Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой*. — М., 2001. — 205 с.).

² *Hancock Ian. Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust // Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide* (ed. by Alan S. Rosenbaum). — Oxford: Westview Press, 1996. — P. 39—64. Про те, яке місце сьогодні посідає це поняття в історичній пам'яті ромів і яку роль, на думку активістів організацій ромів, воно має відігравати в конструюванні сучасної ідентичності ромів і в процесі політичної консолідації різних груп в одну спільноту, див.: *Kapralski Slavomir. Why Teach about the Romani Holocaust // Why Should We Teach About the Holocaust* (eds. Jolanta Ambrosewicz-Jacobs, Leszek Hondo). — Cracow: The Jagiellonian University, Institute of European Studies, 2005. — P. 82—92.

³ *Milton Sybil. Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933—1945 // Journal of the Gypsy Lore Society* 5, vol. 2, № 1 (1992), P. 1—18; *Її ж. Gypsies and the Holocaust // The History Teacher*, Vol. 24, № 4 (Aug., 1991). — P. 375—387.

⁴ *Hancock Ian*. Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust // Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide (ed. by Alan S. Rosenbaum). — Oxford: Westview Press, 1996. — P. 39—64.

⁵ *Brenda Davis Lutz, James M. Lutz*. Gypsies as Victims of the Holocaust // Holocaust and Genocide Studies. — Vol. 9, № 3, Winter 1995. — P. 346—348.

⁶ *Bauer Yehuda*. Gypsies // Anatomy of the Auschwitz Death Camp, edited by Yisrael Gutman and Michael Berenbaum. — Bloomington: Indiana University Press, 1998. — P. 441—455; *Його ж.* Correspondence: Gypsies and the Holocaust // The History Teacher. — Vol. 25, № 4 (Aug., 1992). — P. 513—521.

⁷ *Zimmermann Michael*. Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische “Lösung der Zigeunerfrage”. — Hamburg: Christians, 1996. — 574 p.; *Його ж.* Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933—1942 // Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. — P. 9—21; *Його ж.* The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // Holocaust and Genocide Studies. — Vol. 15, № 3, Winter 2001. — P. 416.

⁸ *Lewy Guenter*. The Nazi persecution of the gypsies. — Oxford — New York: Oxford University Press, 2000. — 306 p.; *Його ж.* Gypsies and Jews under the Nazis // Holocaust and Genocide Studies. — Vol. 13, № 3, 1999. — P. 383—404.

⁹ *Margalit Gilad*. The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies // Romani Studies 5, Vol. 10, № 2 (2000). — P. 185—210.

¹⁰ *Фрейзер Ангус*. Цигани. — Київ: Видавничий дім “Всесвіт”, 2003. — С. 263.

¹¹ Подробнее об этом см.: *Lewy Guenter*. Himmler and the “Racially Pure Gypsies” // Journal of Contemporary History 34 (2). — P. 201—214. У дуже обережній формі Г. Леві висловлює припущення, що уникнути депортації в Аушвіц змогла дуже значна кількість циганів Німеччини, можливо, навіть більше половини (с. 210).

¹² Спеціальні дослідження, присвячені долі ромів на окупованій території СРСР, відсутні. Як розділи в роботах, присвячених іншим темам, деякі дані можна знайти в: *Кенрик Д., Паксон Г.* Указ. соч. — С. 89—126; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945 гг. — М.: Фонд “Ковчег”, 2002. — С. 38, 39; *Фрейзер Ангус*. Указ. соч. — С. 268—271; *Кроу Дэвид*. Історія циган Східної Європи та Росії. — Київ: Мегатайп, 2003.

¹³ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. — Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). — P. 244.

¹⁴ *Headland Ronald*. Messages of murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941—1943. — London and Toronto: Associated University Press, 1992. — P. 54, 63.

¹⁵ Ненадійним з кількох причин. Одна з них полягає в тому, що для свідчень Нюрнберзького трибуналу характерні ті ж особливості, що для інших усних джерел; у даній ситуації це означає, що про вбивство ромів рішення могло бути ухвалено пізніше, на іншому адміністративному рівні і під впливом інших обставин, але було екстрапольовано Олендорфом на більш ранню ситуацію травня 1941 р. Друга причина властива свідченням саме даного процесу (як і аналогічним судовим процесам): трибуналу необхідно було довести наявність злочинних намірів в діях підсудних, а підсудним, щоб зняти з себе провину — приписати злочинні накази вищим адміністративним ланкам і довести, що самі вони були лише виконавцями цих наказів. Детальний огляд позиції Олендорфа під час трибуналу див. в дисертації Хіларі Ерл (*Earl Hilary Camille*. Accidental Justice: The Trial of Otto Ohlendorf and the Einsatzgruppen Leaders in the American Zone of Occupation, Germany,

1945—1958 (a thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, graduate department of history, University of Toronto, 2002).

¹⁶ У директиві Гайдріха від 2 липня 1941 р. начальникам СС і поліції були перелічені такі групи, які підлягали екзекуціям на радянській території: 1) співробітники Комінтерну і всі професійні комуністичні діячі; 2) співробітники вищого і середнього рангу, а також найбільш активні співробітники нижчого рангу в партії, Центральному комітеті, в обласних і районних комітетах; 3) народні комісари; 4) євреї — члени партії і зайняті на державній службі, а також інші радикальні елементи (диверсанти, саботажники, пропагандисти, снайпери, вбивці, палії і тому подібне). См.: *The Einsatzgruppen Reports* / eds. Yi. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector — New York: Holocaust Library, 1989. — P. VII—IX.

¹⁷ Г. Маргаліт навіть висловлює припущення, що запис “циганів не винищувати” в щоденнику Гімлера від 20 квітня 1942 р. свідчить про те, що райхсфюрер СС займав поміркованішу позицію щодо ромського населення на східних землях порівняно з його підлеглими, і що він був проти знищення циганів айнзатцгрупами (*Margalit G. The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies.* — P. 202).

¹⁸ *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. Vol. 4 (Einsatzgruppen Case).* — P. 286, 287.

¹⁹ З наказу Головного командування сухопутних сил від 28 квітня 1941 р. (“Директива Браухіча”) про “завдання поліції безпеки і СД в сухопутних військах”. — *Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Nuerenberg, October 1946 — April 1949 (Green Series). Vol. X.* — P. 1242.

²⁰ *Кроу Девид.* Вказ. праця. — С. 217.

²¹ Там само. — С. 221.

²² *Zimmermann Michael.* The Soviet Union and the Baltic States, 1941—44: the Massacre of the Gypsies // *The Gypsies during the Second World War.* — Vol. 2: In the Shadow of the Swastika / Ed. D. Kenrick. — Hatfield, 1999. — P. 147.

²³ *Lewy Guenter.* The Nazi persecution of the Gypsies. — P. 126.

²⁴ *Кроу Девид.* Вказ. праця. — С. 219—220.

²⁵ *Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги.* — М., 1992. — С. 58, 59.

²⁶ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* — 2009. — № 2 (6). — С. 92.

²⁷ *Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941—1944 гг.* / Сост. А. Круглов. — Ч. 3. — Днепропетровск: “Ткума”, 2009. — С. 87.

²⁸ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // *Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI—XX ст.). Матеріали круглого стола.* — Севастополь: Вебер, 2006. — С. 12.

²⁹ Там само. — С. 15.

³⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 93; *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). — Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, 2009. — S. 74.

³¹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 15.

³² Там само. — С. 16.

³³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 93, 94.

³⁴ Там само. — С. 95.

³⁵ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 10.

- ³⁶ Там само. — С. 11.
- ³⁷ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 303. — Арк. 4.
- ³⁸ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 95.
- ³⁹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁴⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 95.
- ⁴¹ *Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941—1945). — Днепропетровск, 2007. — С. 290.
- ⁴² *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 13.
- ⁴³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 96, 97.
- ⁴⁴ *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord: die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941—1943. — Hamburg, 2003. — S. 252.
- ⁴⁵ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 102 (із посиланням на статтю в газеті “Бугская заря”, 1946, 11 січ.).
- ⁴⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 317. — Арк. 37.
- ⁴⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 102 (із посиланням на: Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945). — Одесса, 1968. — С. 166—167.
- ⁴⁸ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁴⁹ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 102 (із посиланням на статтю в газеті “Бугская заря”, 1946, 12 січ. та 15 січ. відповідно).
- ⁵⁰ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁵¹ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 101 (із посиланням на документи НДК).
- ⁵² *Круглов А.* Без жалости и сомнения. — Ч. 3. — С. 70.
- ⁵³ *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). — Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, 2009. — S. 77.
- ⁵⁴ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁵⁵ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... — С. 100.
- ⁵⁶ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁵⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 100.
- ⁵⁸ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 297. — Арк. 47.
- ⁵⁹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.
- ⁶⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 99.
- ⁶¹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.
- ⁶² Там само. — С. 11.
- ⁶³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 99 (із посиланням на: *Литвинов В.* Операция “Черный дятел”. Документальная повесть. — К., 1981. — С. 136, 138, 144).
- ⁶⁴ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 97. У тексті документа — Szylowoda, назва очевидно перекручена.
- ⁶⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины / Сост. А.И. Круглов. — Киев: Институт иудаики, 2002. — С. 397.
- ⁶⁶ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.
- ⁶⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 98.
- ⁶⁸ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 9.

⁶⁹ Там само. — С. 11.

⁷⁰ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 103.

⁷¹ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.

⁷² United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMM), RG 31.017 M, reel 3.

⁷³ Там само.

⁷⁴ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 98.

⁷⁵ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 11.

⁷⁶ *Кузнецов А.* Бабий Яр. Роман-документ. — Запорожье: Интербук, 1991. — С. 114.

⁷⁷ *Левитас И.* Неразгаданные тайны Бабьего Яра // Еврейские вести. — 1993. — № 17/18.

⁷⁸ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941—1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. — Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К., 2004. — С. 86; *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 100.

⁷⁹ *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 — 1944 рр.). — Дис. ... канд. істор. наук за спец. історія України. — Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2005. — С. 89.

⁸⁰ Там само. — С. 97.

⁸¹ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 99 (із посиланням на: Київський процес. Документи та матеріали. — К., 1995. — С. 96).

⁸² ГААРК. — Ф. Р.-137. — Оп. 1, д. 14. — Л. 46.

⁸³ Чінгене (*çingene*, мн. *çingeneler*), поряд з іншою назвою — *kipti* — був загальнопоширеним терміном, що використовувався адміністрацією імперії Османа для позначення циганського населення; обидві назви були запозичені турецькими чиновниками з грецької термінології (*yiftos* и *atsingan*): *Eval Ginio*. Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State // *Romani Studies* 5, Vol. 14, № 2 (2004). — P. 131.

⁸⁴ На жаль, ми не знаємо, яка саме частка кримських циганів сповідувала мусульманство, оскільки при проведенні переписів населення радянськими органами статистики це питання не фіксувалося.

⁸⁵ Докладніше про соціально-професійну і культурну історію циганів Криму див.: *Араджиони М.А.* Крымские цыгане. — В кн.: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане / Ред.-сост. М.А. Араджиони, А.Г. Герцен. — Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. — С. 21—28; *Араджиони М.А.* Крымские цыгане. — В кн.: От киммерийцев до крымчаков. Народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII века. — Симферополь: Доля, 2004. — С. 241—253; *Зейналіева Э.С.* Цыгане Крыма: кочевье длиной в сотни лет // Культурно-этнографический туризм в Крыму. Справочное научно-методическое пособие. — Симферополь, 2004. — С. 155—157.

⁸⁶ The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews. (Edited by Y. Arad, Sh. Krakowski, S. Spector). — New York: Holocaust Library, 1989. — P. 267.

⁸⁷ Ibid. — P. 309.

⁸⁸ Ibid. — P. 318.

⁸⁹ Ibid. — P. 325.

- ⁹⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. 7021. — Оп. 9. — Д. 35. — Л. 34.
- ⁹¹ ГААРК. — Ф. Р-1289. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 27.
- ⁹² ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 9. — Д. 38. — Л. 212—213.
- ⁹³ Там само. — Л. 12.
- ⁹⁴ ГААРК. — Ф. Р-1458. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 122.
- ⁹⁵ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. Vol. 4 (Einsatzgruppen Case). — P. 582.
- ⁹⁶ Из дневника Х.Г. Лашкевича // Передайте детям нашим о нашей судьбе. — Симферополь: БЕЦ “Хесед Шимон”, 2002. — С. 63.
- ⁹⁷ The United States Holocaust Memorial Museum Archives, RG-06.025*05 (Из протокола допроса свидетеля Велиева И.М.).
- ⁹⁸ ГААРК. — Ф. Р-1302. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 6.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ *Адильша оглы Р.* Куда подевались крымские цыгане // Крым. — 1994. — № 48. — С. 2.
- ¹⁰¹ Trials of War Criminals before the Nuerenberg Military Tribunals. — P. 290.
- ¹⁰² Из дневника Х.Г. Лашкевича // Передайте детям нашим о нашей судьбе. — Симферополь: БЕЦ “Хесед Шимон”, 2002. — С. 93.
- ¹⁰³ *Мемиш Решид.* Забытое племя // Голос Крыма. — 1998. — 4 сентября. — С. 5.
- ¹⁰⁴ Крим не був єдиним регіоном, де фактор мусульманської релігійної приналежності зіграв рятівну роль в долі багатьох ромів. Тут можна провести певну паралель з долею ромського населення в Боснії—Герцеговині. Там місцеві власті — усташі — завдяки втручанню боснійського ісламського духівництва в 1941—1942 рр. пощадили і не включили в депортації так званих білих циганів, які були мусульманами, були глибоко асимільованими і поступово втрачали свою мову і звичаї (на відміну від двох інших груп циганів, *čergaši* і *karavlası*, які вели кочовий спосіб життя, асимілювалися у меншій мірі і піддалися депортаціям). Докладніше див.: *Jelinek Yeshayahu A.* Bosnia—Herzegovina at War: Relations between Moslems and Non-Moslems // *Holocaust and Genocide Studies*, 5:3 (1990). — P. 289; *Biondich Mark.* Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941—1945 // *Roma and Sinti: Understudied Victims of Nazism.* — P. 36—38; *Trubeta Sevasti.* “Gypsiness”, Racial Discourse and Persecution: Balkan Roma during the Second World War // *Nationalities Papers*, Vol. 31, № 4, December 2003. — P. 505—506.
- ¹⁰⁵ ДААРК. — Ф. Р-1289. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 142.
- ¹⁰⁶ Там само. — Арк. 88.
- ¹⁰⁷ ГАРФ. — Ф. 7021. — Оп. 9. — Д. 34. — Л. 96.
- ¹⁰⁸ ДААРК. — Ф. 1289. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 36—44 об.
- ¹⁰⁹ Yad Vashem archives, Record Group O 51, file 185/l. — Doc. 12. — P. 1.
- ¹¹⁰ Ibid. — Doc. 1. — P. 1.
- ¹¹¹ Справка о количестве лиц других национальностей, находящихся на спецпоселении, выселенных с немцами, с выселенцами Кавказа, Крыма, но не входящих в состав семей этих контингентов // Депортация народов Крыма (сост. Бугай Н.Ф.). — Москва: Инсан, 2002. — С. 114.
- ¹¹² Перечень № 2 вопросов по работе среди выселенцев-спецпоселенцев, обсуждавшихся на совещании у заместителя министра внутренних дел СССР генерал-лейтенанта Рясного. — Там само. — С. 103.
- ¹¹³ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины. — С. 8.

- ¹¹⁴ *Akim Viorel*. The Deportation of the Roma and their Treatment in Transnistria // Final Report. International Commission on the Holocaust in Romania. — Iasi, 2005. — P. 226—228.
- ¹¹⁵ *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. — С. 120.
- ¹¹⁶ *Akim Viorel*. The Deportation of the Roma. — P. 231.
- ¹¹⁷ *Ibid.* — P. 233.
- ¹¹⁸ *Ioanid R.* The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940—1944. — Chicago, 2000. — P. 235.
- ¹¹⁹ *Ibid.* — P. 234.
- ¹²⁰ *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. — С. 124.
- ¹²¹ *Akim Viorel*. The Deportation of the Roma. — P. 236.
- ¹²² *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпатья за 100 лет. — Львов, 1977. — С. 68; *Минович І. І., Макара М. П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород, 2000. — С. 4.
- ¹²³ ДАЗО. — Ф. 45. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 1.
- ¹²⁴ ДАЗО. — Ф. 45. — Оп. 2. — Спр. 257. — Арк. 6.
- ¹²⁵ *Аладар А., Зейкан Ю., Навроцька Є.* Назв. праця. — С. 16, 32, 51 та ін.
- ¹²⁶ ДАЗО. — Ф. 47. — Оп. 1. — Спр. 402. — Арк. 3—4.
- ¹²⁷ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — № 2 (6). — С. 105 (Державний архів Львівської області. — Ф. Р-35. — Оп. 12. — Спр. 19. — Арк. 18).
- ¹²⁸ Там само (ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 5. — Спр. 119. — Арк. 1).
- ¹²⁹ Там само. — С. 106.
- ¹³⁰ *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. — 2009. — № 2 (6). — С. 31.
- ¹³¹ “Відозва до Українців червоноармійців” за підписом Подорожного. В іншому місці цієї листівки значилося: “Українці-червоноармійці, Ви є нащадки славних лицарів козацьких, і як не встид Вам ходити по лісах з жидами та циганами і вбивати та грабити своїх братів-українців” (ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 370. — Арк. 3зв.).
- ¹³² *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания. — С. 49.
- ¹³³ Там само. — С. 49, 50 (Н. Бессонов посилається на: *Ficowski J.* Cyganie Polscy. — Warszawa, 1953. — S. 219—223).
- ¹³⁴ *Стародубець Г.М.* Міжнаціональні відносини в рамках повстанського запілля в 1943 році // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів (Житомир, 23—24 жовтня 2009 р.): Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 2010. — С. 284 (з посиланням на: ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 136—144).
- ¹³⁵ Архів УСБУ в Чернігівській області, арх.-крим. спр. № 2240, т. 1. — Арк. 108зв. (з протоколу допиту Потаніна О. від 20 січня 1944 р).
- ¹³⁶ Архів УСБУ в АРК, арх.-крим. спр. № 10135. — Арк. 134, 205 об.
- ¹³⁷ Архів УСБУ в Херсонській області, арх.-крим. справа № 8209 (з протоколу допиту Одаріка С.І.). — Арк. 42—45.
- ¹³⁸ Архів УСБУ в АРК, архивно-слідственне дело № 7214, лл. 132—135.
- ¹³⁹ Архів УСБУ в АРК, архивно-слідственне дело № 18834, л. 57об.
- ¹⁴⁰ Архівно-слідственне дело № 9775, лл. 14, 26, 27.
- ¹⁴¹ Архівно-слідственне дело № 18834, лл. 57об., 65, 78.
- ¹⁴² Архівно-слідственне дело № 18834, лл. 47, 48.
- ¹⁴³ Татари рятували життя / Татари мунтисарде о дживіпе // *Романі Яг* (Ужгород). — 2005. — (№ 9) 25 травня. Автор пише: “Оскільки одеські роми відносяться до

кримської групи і є прихильниками ісламу, то вони вирішили звернутися за допомогою до татарської общини і мечеті, тим паче, що ще з початку минулого століття діти кримських ромів в Одесі відвідували татарські школи і дружили з татарами, було багато змішаних шлюбів. З числа шановних ромів були вибрані старші чоловіки, які і відправилися по допомогу в татарську громаду. Татари записали всіх ромів в свою громаду і за необхідності підтверджували, що роми є татарами”.

¹⁴⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 239. — Арк. 119.

¹⁴⁵ Наприклад, Кристофер Браунінг вважає, що “антиромську політику в Райху можна кваліфікувати як геноцид, тоді як на зайнятих територіях політика щодо ромів, хоча вона і призводила до масових вбивств, не була геноцидом” (*Browning Christopher. The Origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939 — March 1942.* — Lincoln, 2004. — P. 473, note 47); Гюнтер Леві вважає, що “вбивства ромів Радянського Союзу не були часткою якогось загального плану винищити усіх ромів” (*Lewy Guenter. The Nazi persecution of the Gypsies.* — Oxford — New York, 2000. — P. 128).

¹⁴⁶ Бессонов Н. Геноцид цыган Украины... — Севастополь: Вебер, 2006. — С. 4—28.

¹⁴⁷ Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 111.

¹⁴⁸ Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). — Heidelberg, 2009. — S. 108.

¹⁴⁹ Характеристику цієї колекції див.: Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941—1944 рр. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі (Київ). — 2009. — № 2 (6). — С. 114—123.

¹⁵⁰ Див., наприклад: Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам’яті // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі (Київ). — 2009. — № 2 (6). — С. 124—140.

¹⁵¹ Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой. — С. 103.

¹⁵² Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг. — С. 113.